سێ سەدە ئەدەبییاتی کوردی(بەشی ٢)

سەدەی حەفدەهەم سەردەمی تێکۆشانی گەرەترین شاعیر ، ئینساندۆست و رووناکبیری کورد ئەحمەدی خانییە کە ناوی لەگەڵ زمانی ئەدەبیی کوردی گرێدراوە. ئەحمەدی خانی بە ئامانجی بەرزکردنەوەی زمانی سووک کراوی کوردی تا ئاستی زمانەکانی فارسی و عەڕەبی و تورکی پشتیوانی لە فێر کردن و فێربوون بە زمانی کوردی دەکا . ناوبراو بەو مەبەستە فەرهەنگی عەڕەبی/ کوردیی نۆبەرانەی نووسی بەڵام ئەوەی کە ئەو نێوبانگی پێدەر کرد مەنزوومەی بە نێو بانگی مەم و زین بوو کە بە شاکاری شیعری کوردیی سەدەکانی نێوەڕاست دەژمێردرێ. خانی لە مەنزوومەی مەم و زیندا باسی داستانی عیشقی تراژیکی مەم و زین دەکا کە نێویان لە نێو کورد بە عاشقانی ناکام و بێ ئاکام دەناسرێتەوە. شاعیر لە بەیتەکانی هەوەڵینی مەنزوومەکەدا سەبارەت بە تایبەتمەندییە

نەتەوەییەکانی ئەو داستانە دەڵێ: وشەکان، مەعناکان، ناوەرۆکەکان، شێواز، ئاکامەکان و سیماکان هیچیم لە شاعیرانی دیکە وەرنەگرتووە. ئەوەی کۆم کردۆتەوە هەمووی ریوایاتی کوردییە. رەوتی سۆژەی ئەو مەنزوومەیە زۆر سادەیە. دوو کەس کە پەیمانی برایەتییان پێکەوە بەستبوو یانی مەم و تاجدین کە کوڕی فەرماندەری پارێزەرانی حاکمی وڵاتە عاشقی دوو کچە ئەمیری کورد دەبن کە نێویان ستی و زینە. تاجدین و ستی بەڵێنیی بوون بە هاوسەرلە میر وەردەگرن و دەبنە ژن و مێردو چارەنووسیان بە سلامەتی و بەختەوەری بە ئەنجام دەگا بەڵام مەم و زین دەبنە قوربانیی رق و فێڵبازیی بەکری راوێژ کاری میر . تووشی لێک جیابوونەوە و مەینەت دەبن کە لە ئاکامدا بە مەرگی هەردووکیان خاتیمە پەیدا دەکا. خانی لە سەر بنەمای ئەو سوژە سادەیە وێنەیەکی تێکهاڵدراو لە پێوەندی ئینسانەکان و چۆنییەتی هەلسوکەوتی کەسایەتییەکان لەگەڵ رووداوەکان خەڵق دەکا و هاوکات ناسینێکی ورد لە سیکۆلۆژی

ئینسانەکان نیشاندەدا .ئەو مەنزوومەیە بانگەوازی سروودی عیشقە . عیشقی هاوڕاو هاوکات لەگەڵ لەخۆبووردوویی و وەفاداری. بە پێچەوانەی ئیروتیسمی زەریفی شیعری فارسی، خانی داوێنپاکی و ئەخلاقی بەرز لە شیعردا ستایش دەکا. لە بەینی عیشقی راستەقینە و هاوگیانیی و ئارەزووی شەهوانی و ئاورین جیاوازی دادەنێو دەڵێ: عاشق بوون و مەیل و حەزلێکردن پێکەوە فەرقیان هەیە. یەکیان لەزەت و خۆشی بۆخۆی دەوێ و یەکیان خۆی فیدا دەکا . یەکیان بە دوای خوشەویستەکەیەوەیە بۆ شادی دڵی خۆی و ئەوی دیکە ئامادەیە گیانی خۆی فیدای دڵدارەکەی بکا. عیشق و مەینەت پێکەوە هەمزادن وەکوو گوڵی سوور و دڕوو . وەکوو گەنجێک کە مار پارێزگاری لێدەکا. ئەوە شێوەی بیرکردنەوەی شا عیرە. پێیوایە تەنیا هەستێک کە لە رەنج و مەینەتەوە دێ بۆ هەمیشە دەمێنێتەوە. بابەتی دۆستایەتی و هاوپەیمانیی پڕ لە وەوفاداری نێوان مەم و تاجدین لەو مەنزوومەیەدا رەنگی داوەتەوە و کۆک نەبوونی نێوان ئەرکی دۆستبوون و ئەوین

لەگەڵ وەفاداری بە ئەرباب رەنگی داوەتەوە ، مەبەستێک کە لە نێو کوردەکان دا رێزی لێدەگیرێ. تاجدین کە مەجبوورە لە نێوان وەفاداری بە دۆست یا ئەمیر یەکیان هەڵبژێرێ ، دووهەمیان هەڵدەبژێری، چونکە پێیوایە نەپاراستنی ئەرک سەبارەت بە ئەرباب ، گەورەترین رسواییە کە دەبێتە هۆی لۆمە و بەدنێویی بۆ بنەماڵە و عێلەکەی بەڵام، مەم قارەمانی شیعرەکە کاتێک بەرەوڕووی هەڵبژاردنێکی وا دەبێ پاراستنی ئابڕوو ناموسی ژنەخوشەویستەکەی هەڵدەبژێرێ نەک فەرمانبەرداریی لە ئەرەبابەکەی. مەم خۆشەویستەکەی خۆی هەڵدەبژێری چونکە لە فەرهەنگی جوامێریدا بایەخ و رێزی ژن لە سەرەوەی هەموو شتێکە.

لە مەنزوومەی مەم و زیندا سیمای کەسایەتییە دزێوەکان بە مهارەتەوە کێشراونەتەوە. نێوی راوێژکاری فێڵبازی میر زەینەدین ، (بەکر) لە نێوکورددا هێمای بەغیلی و بەرچاوتەنگی و

خەیانەتکارییە. بەکر ترسەنۆکە بۆیە لە هەڵبژاردنی قوربانییەکانی خۆیدا زۆر بە ئیحتیاتە و کەسانی سادە دڵ و خۆشباوەڕ هەڵدەبژێرێ. ئەو کەسانەی کە تۆڵەی لێناستێننەوە، وەکوو مەم قارەمانی مەنزوومەکە. کەسایەتی حاکمی بۆتان ، میر زەینەدینیش هەروەها زۆر سەرنجڕاکێشە . ئەو حاکمێکی بە قودرەت و ستەمکار نییە وەک ئەو شایانەی کە شاعیرانی رۆژهەڵات لە دیوانەکانیاندا دەیانناسێنن بەڵکوو ئینسانێکی بێ عەمەلی کەم فکرە کە توانای هەڵگرتنی هەنگاوی سەر بە خۆی نییە. شەپۆلی ستایش لە تواناییەکانی میر (نووری تابانی عەقڵ) وەک تەنزێکی تاڵ و بڕندە وایە هاوتەریب لەگەڵ تەوسیفی ئاکامە زیانبارەکانی کردەوەکانی ئەو. خانی نیشانی دەدا کە چارەنووسی خەڵک لە ژێر بڕیاری حاکمی ئاوادا چەندە تراژیکە.

لە شیعرەکاندا دیمەنی ژیانی ئەو سەردەمی کوردستان بە جوانی و بە شێوەیەکی وڵامدەر کێشراوەتەوە . عەشیرە کوردەکان ناچار دەکرێن لە

شەڕە بێ پایانەکانی ئێران و عوسمانیدا بەشداری بکەن.

(کوردەکانن کە بوونە ئامانجی تیری چارەنووس، کاتێک دەریای فارسەکان شەپۆل دەداکوردەکان لە خوێندا دەگەوزێن)

ئەحمەدی خانی هۆی چارەڕەشیی گەلەکەی خۆی لە ناکۆکی عەشایری کورددا دەبینێ کە بێوچان خەریکی گێچەڵ بە یەکترین و ڕێگای دەرچوون لەو موسیبەتە ، یەکیەتی کوردەکان لە ژێر فەرمانی پادشایەکی واحید دا دەبینێ کە ئیرادەیەکی بە هێزی بۆ گەشەپێدانی دۆزی کورد و سەربەخۆیی ئەو گەلە هەبێ. خانی لەو بەرهەمە بە کەڵکەیدا نە تەنیا توانیویەتی تایبەتمەندی ئینسانەکانی سەردەمی خۆی بەڵکوو خۆشەویستیی و هەستی گشتیی بەشەرییەت بخاتە روو. هەر بەو هۆیەشە کە ئەو بەرهەمە زیندوو و سەرنجڕاکێش ماوەتەوە و نەتەنیا خوێنەری کورد بەڵکوو هەموو خوێنەرانی خۆی تووشی بیر کردنەوە هەستی قووڵدەکا.

لە ئەدەبییاتی کوردیی سەدەی حەفدەهەمدا بیرۆکەی وڵاتپارێزی و روونکەرەوە خۆ نیشاندەدا و زمانی ئەدەبیی کوردی شکڵی گرتووە و سەقامگیر بووە. ئەو سەدەیە دەبێ نە تەنیا وەک شکڵ گرتنی زمانی کوردی چاوی لێبکرێ بەڵکوو وەک سەدەی پشکووتنی ئەدەبییاتی کوردی هەڵسووکەوتی لەگەڵ بکرێ. ئەو ئەدەبییاتەی کە لە سەدەی هەژدەهەم تووشی هەرسهێنان هات بەڵام لە ئاخری سەدەی هەژدەهەم و سەرەتای سەدەی نوزدەهەم دووبارە شایەدی بەرز بوونەوە و بەرەو پێشچوونی تازەیین.

ئەدەبییاتی کوردیی سەدەی هەژدەهەم

زانیاریی زۆر لە سەر ئەدەبییاتی کوردیی سەدەی هەژدەهەم و بە شێوەیەکی گشتی لە سەر هەموو ئەدەبییاتی کوردی زۆر کەمە. ئەوەی بەدەستەوەیە وانیشاندەدا سەدەی هەژدەهەم سەدەی کزبوونی ئەدەبییاتی کوردییە بە تایبەت لە بەراوردکردنی دەگەڵ پشکووتنی سەدەی پێشتری خۆی. سەرزەمینی کوردستان هەروا لە تەرکیبی تورکیە و ئیران و

عێراقدا قەتیس مابۆوە. لەو سەردەمدا کە ئیمپراتووریی عوسمانی بەشی گەورەی ناوچە کوردنشینەکانی لە خۆیدا کۆ کردبۆوە ، کولۆربوونی دامەزراوە فیئودالّی/نیزامییەکان، لاوازی ئابووری و دەست تەنگیی کۆمەلانی خەلّک بە زەقی دەکەوتە بەرچاو. کوردەرکانی دیوی ئێرانیش بە دەست نالەباریی ژیانەوە دەیاننالاند. پەرەگرتنی ویستی مەزهەبی عیرفانی لە ئەدەبییاتی سەدەی هەژدەهەمدا و حەولدان بۆ هەلاتن لە دەست واقعییتی داسەپاو و گەیشتن بە ئارامش لە دنیای عیرفاندا دژکردەوەیەکی تایبەت بە نەزمی زالّمانەی داسەپاوی دەسەلاتدارانی تورک و ئێرانی بوو.

لە تەنیشت ناوەندە ئەدەبییەکانی کە لە سەدەکانی ناوەڕاست لە شیمالی رۆژهەلاتی تورکیە شکلّیان گرتبوو(ئەمیر نشینەکانی حەکاری، بادینان، بۆتان) و لە شیمالی رۆژئاوای ئێران/ ئەمیر نشینی ئەردەلان لە شیمالی عێراقیش (بابان و سۆران)

پێکهاتن. لەوێ ئەدەبییات بە زاراوەی سۆرانی شکڵی گرت. لە شیمالی رۆژهەڵاتی تورکیە ئەدەبییاتی زمانی کوردی زاراوەی کرمانجی بوو و لە شیمالی رۆژاوای ئێران شیعر بە زاراوەی گۆرانی بوو.

گرینگترین رووداوی ئەدەبیی سەدەی هەژدەهەم بەرهەمی حارس بدلیسییە کە تا ئەو دووایییانە نەناسرابوو. ئەو، نوسخەی کوردیی لەیلی و مەجنوونی نووسیوە. ئەوە تەنیا بەرهەمی شیعری کوردیی ئەو دەورەیەیە کە هەتا ئێستا ماوەتەوە. ئەو مونزوومەیە ٧٤٠ بەیت یانی ١٤٨٠ خەتە و لە ساڵەکانی ١٧٥٨/ ١٧٥٩ دا نووسراوە. لەو مەنزوومەیەدا بەگژ هێندێک دیاردەی دزێوی داسەپاو وەک ملهوڕیی باوک سالاری، شەڕافەتی تایفەگەری دا، هاتۆتەوە، کە رێگای لە ئەوین گرتووە و لە ئاکامدا بۆتە هۆی کۆتایییهاتنێکی تراژیک. حارس بدلیسی بە پێچەوانەی شاعیرەکانی دیکە ئەو سۆژانەی هێناوەتە گۆڕێ کە

کەسایەتییەکان لە بەستێنی واقعییەتی ژیانی کۆمەڵگای کوردەواریدا دێنێتە بەرباس و مایەکانی سونەتیی شیعری کلاسیکی عەربی/فارسی بە سەبک و سیاقێک کە بێشک لە فۆلکلۆری کوردییەوە سەرچاوەی گرتووە ، بە جوانی دێنێتە بەرباس. ئەو بابەتەش چەند ئەپیزود کە لە بەرهەمەکانی نیزامی و شاعیرانی دیکە دا نەهاتوون پشتڕاستی دەکاتەوە. شیعری حارس بدلیسی مەسنەوییە و لە وەزنی (عروضی حزج) دا کوتراوە. ئەو وەزنە کە زیاترین میزانی عەڕەبیسمی (وەکوو فەسڵەکانی هەوەڵین لە ستایشی خودا و پێغەمبەردا) پێوەدیارە ، ریعایەت کراوە بەڵام لەو جێگایانەی کە غەڵەبە بە وشەی کوردییە تووشی گیروگرفت دەبێ چونکە ساختاری هەجایی شیعری کوردی لەگەڵ ئەو وەزنە عەرووزییەی کە هەجای کورت و بڵیند بە دوای یەک دادێن سازگار نییە. مەنزوومەی حارس بدلیسی ناکرێ وەک بابەتێکی بێوێنە چاو لێبکەین بەڵام دیسانیش نووسەر لە تەفسیری هەلو مەرجەکان و کەسایەتییەکاندا سەربەخۆییەکی زۆری نیشانداوە

و تایبەتمەندییەکانی ژیانی کوردەواری و رووحییاتی خەڵکەکەی دەرخستووە.

شاعیرێکی دیکەی ئەو دەورەیە مرادخانی بایەزیدی ١٧٣٧/ ١٧٧٧ نووسەری دیوانێکی چکۆڵەی قەسیدە و غەزەلە بە زاراوەی کرمانجی کە دوو غەزەلی کە بە دەست ئێمە گەیشتووە (غەنایەکی سوفیانە) ی تێدایە کە تەفسیرێکی دوولایەنەی هەیە. مەعشووق هێمای خودایە. زولف و خەت و خاڵی نیشانەیەک لە جوانیی ئیلاهییە . رەنج و دەردەکانی عاشق ئەو (شوور و وەسوەسانە) بەیان دەکا کە لە رەوتی ناسینی حەقیقەتی ئیلاهیدا خۆ نیشان دەدەن . ئیشتیای دیداری مەعشووق هێمای مەیل بە یەگانەگیی دەگەڵ خودا و مەحوو بوونەوەی فەرد لە زاتی ئیلاهیدایە. نزیک بوونەوەی بەرچاوی ئەدەبییاتی کوردیی سەدەی هەژدەهەم لە ناوەرۆکی دینی و عرفانی، مەیلێکە لە هەڵاتن لە واقعییەت. چاوپۆشی لە خۆشیەکانی دنیەوی و هەنگاو هەڵێنان بەرەو رێبازی سوفیانەی کەماڵی

نەفس ، کە خوازیاری وەحدەت لەگەڵ خودایە، لە یەکێک لە ریوایەتەکانی داستانی عەمیانەی کوردی کە بە شیعر کوتراوە(زەمبیل فرۆش) و دەکوترێ بەرهەمی مرادخانی بایەزیدییە بە روونی دەبیندرێ.. ئەو داستانە کە لە فولکلوری کوردیدا زۆر پەسند و خوازراوە باسی ئەوینی هاوسەری میرێکی بە دەسەڵاتی کورد بۆ گەنجێکی سادەی زەمبیل چنە. لە نوسخە عامیانەکان و شیعرە پێشینیەکانی ئەو داستانەدا (سەدەکانی ١٤ و ١٥) کە تەنیا نموونەی ئەدەبییاتی شارە، داستانەکە رەنگ و بۆنێکی کۆمەڵایەتی هەیە. ئیعتراز بە دسپوتیسمی خاتوونی قودرەت تەڵەب (ژنی میر) ی تێدایە کە دەیویست بە پێچەوانەی مەیلی گەنجەکە ملزەم بە ئەوینی خۆی بکا . گەنجەکە گوێ بۆ هەڕەشە و وەعەدەکانی شل ناکا و وەفادار بە خۆشەویستەکەی خۆی دەمێنێتەوە. لەو شیعرانەی کە دەکوترێ ئی مرادخانی بایەزیدین سۆژەکان و کەسایەتییەکان کاملەن جیا لەیەک تەفسیر دەکرێن. قارەمانی راستەقینەی ئەو ، پێش

ئەوەی ببێتە زەمبیل چن، کوڕی پادشا بووە و کاتیخۆی بە خۆشگوزەرانی و بەزم و خۆشی بردۆتە سەر بەڵام رۆژێک لە خەونێکدا گۆڕانێک بۆی روودەدا و بڕیار دەدا لە خۆشییەکانی ژیان بکشێتەوە . بە دایم خەریکی دوعا و نزابێ و کاری چاک بکا و نانی حەڵاڵ لە رێگای زەمبیل چنینەوە بە دەست بێنێ. لە کێشەی نێوان ئەو و ژنی میردا کە دوای دەستکردن بە سەوەتە چنین تووشی دێ ئیرادەی ئیلاهیش دەستی تێدایە. گەنجەکە بۆ دەربازبوون لە ویستەکانی ئەو ژنە سەرکێشە خۆی لە بورجی بەرزی کۆشکەوە دەخاتە خوارێ بەڵام جوبرەئیل فریشتەی پەیام هێنەری خودا نەجاتی دەدا و بە ئارامی دایدەنێتە سەر زەوی. دوای سەفەرو رەنجی فراوان زەمبیل باف دەگەڕێتەوە ماڵێ و بە دەرسوەرگرتن لە کوێرەوەرییەکانی ژیان دەبێتە حاکمێکی عادڵ و پارێزکار.

لەو مەنزوومەیەدا ئیدەی سوفیانە لە بارەی فەناپەزیریی ژیانی دنیایی و پێویستیی گەیشتن بە کەماڵی رووحی و ئارەزووی بوونی پادشایەکی عادڵ لە ئاراادایە. مەنزوومەی زەمبیل فرۆش بە جێگای وەزنی عەرووزیی باوی ئەدەبییاتی کوردی ، وەکوو روباعی هۆنراوەتەوە. وەزنی شیعرەکانی هەشت هەجابییە و چەند نەوع تەرکیب لە (هەجای تەئکیدی و غەیرە تەئکیدییە) کە رەوانی و ریتمێکی تایبەت بە شیعرەکە دەبەخشێ. روباعیی(سیلابی، تەکیەای) وەزنی تایبەتی شیعری فولکلوری کوردییە کە شاعیرەکانی سەدەی نێوەڕاست بۆ دروستکردنەوەی سوژەکانی فولکلور کەڵکیان لێوەرگرتووە.

درێژەی هەیە.